

УДК 340.114: 340.158

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ: ФОРМАЛЬНИЙ ВИМІР

Чан Бін ЛІНЬ,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету

SUMMARY

In the article the features of the rule of law in Western jurisprudence and its specificity in the legal system of China. Analysis of the modern Chinese legal life shows the careful trends reduction of the totalitarian pressure on the society, the gradual strengthening of the judiciary power that seeks to establish judicial control of the constitutionality of national and local legislation. Conclusions about the gradual increase in the role of the rule of law in the legal regulation.

Key words: legal system of CPR, principles of law, rule of law, constitutional control, judicial independence.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються особливості принципу верховенства права в західній юриспруденції та його специфіка у правовій системі Китайської Народної Республіки. Аналіз сучасного китайського правового життя свідчить про обережні тенденції зменшення тоталітарного тиску на суспільство, поступове зміцнення судової влади, яка прагне до встановлення судового контролю за конституційністю загальнонаціонального та місцевого законодавства. Робляться висновки про поступове зростання ролі принципу верховенства права у правовому регулюванні.

Ключові слова: правова система Китайської Народної Республіки, принципи права, верховенство права, конституційний контроль, незалежність судової влади.

Постановка проблеми. Побудова в Китайській Народній Республіці (далі – КНР) «соціалізму з китайською специфікою», що виявилось насамперед у потужних економічних реформах, започаткованих Ден Сяопіном, призвела до виходу КНР на світову арену в новій якості – як серйозного політичного й економічного гравця. Із кінця 1980-х рр., особливо після трагічних подій 04 червня 1989 р. на площі Тяньаньмень, у Пекіні, комуністична влада не могла продовжувати керувати країною тоталітарними методами, адже міжнародний тиск (хоча й не на рівні ООН, а з боку окремих держав) досить зрозуміло показав, що тоталітаризм несумісний із ринковою економікою. Як відзначив Джек Донеллі (Jack Donnelly), «міжнародна дія обережно, але кардинально змінила звичне політичне середовище Китаю як у національному, так і в міжнародному масштабі». За таких обставин неможливо стало обходити стороною питання про права людини, переводячи його в площину суверенітету й принципу невтручання у внутрішні справи. У китайського суспільства замаячила можливість стати дійсно відкритим і демократичним, орієнтуючись на світові стандарти прав людини. Зміни до Конституції КНР, які вносилися протягом 1990–2000-х рр., свідчать про рецепіювання низки ключових категорій Західного права, зокрема принципу верховенства права. Однак варто зауважити: по-перше, декларування принципу означає його здійснення; по-друге, навіть за умови, що цей принцип почне реально здійснюватися, він має власну «китайську специфіку», повз якої не можна проходити.

Метою статті є розкриття особливостей принципу верховенства права в умовах правової системи КНР. Для реалізації цієї мети потрібно вирішити низку завдань, зокрема здійснити аналіз принципу верховенства права в Західній теорії та практиці, розглянути основні підходи до нього; дослідити особливості розуміння принципу верховенства права в правовому житті сучасної КНР; проаналізувати можливі тенденції ствердження верховенства права. Ураховуючи обмежений обсяг статті, уважаємо за необхідне обмежитися дослідженням формального виміру принципу верховенства права, який виявляється

насамперед у проблемах незалежності судової влади й можливості судового контролю за законодавчою та виконавчою владою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на свої європейські (точніше, англійські) корені, принцип верховенства права поширився далеко за межі англоцентристського світу. За підрахунками південноафриканського конституціоналіста Франсуа Вентера (Francois Venter), із 125 опрацьованих ним текстів конституцій, поняттям «верховенство права» оперують 95. Навіть ті країни, які ще зовсім недавно не використовували такої термінології, під впливом низки факторів, серед яких не останнє місце посідає глобалізація, звернулися до категорій, породжених західною цивілізацією, роблять досить упевнені кроки на шляху до встановлення «західних цінностей», їх імплементації до національного права, але наділяючи їх власною неповторною специфікою.

Підкреслимо, що використання термінів-кальок, тобто перекладених з іншої мови (як правило, латини, англійської, французької, німецької), зовсім не означає, що ці терміни зберігають усі смислові забарвлення, характерні для них у мові оригіналу. Так, ст. 5 Конституції КНР 1982 р. в редакції 1999 р. містить терміни «фа чжи» (法治) та «іфа чжигуо» (依法治国), які змістовно відповідають англійському “rule of law”, але переклади російською мовою (переклади українською відсутні) подають його і як «верховенство права», і як «правова держава», що видається не зовсім правильним з огляду на етимологію і смислове навантаження цих двох споріднених, але не тождесних категорій. Видається, що такий неоднозначний переклад свідчить про певну номінальність цієї термінології та її дійсну неоднозначність для китайської правової доктрини і правозастосовної практики.

У китайській правовій системі принцип верховенства права володіє власною неповторною специфікою, але перш ніж переходити до неї, потрібно почати з огляду цього концепту в його первісному значенні.

Близкучий англо-американський правознавець Рональд Дворкін (Ronald Dworkin) зазначає, що в основу верховен-

ства права закладено парадокс, оскільки цей ідеал вимагає правової визначеності й спрямований проти юридичної неоднозначності, але сам є невизначеним і неоднозначним. Ці розбіжності, на думку науковця, належним чином узагальнені в Доповіді Венеційської комісії про верховенство права від 25–26 березня 2011 р. та книзі колишнього Верховного судді Англії й Уельсу лорда Томаса Бінгема (*Thomas Bingham*), чийм ім'ям у 2010 р. було названо Центр верховенства права Британського інституту міжнародного та порівняльного права.

У доповіді Венеційської комісії поняття верховенства права не формулюється, однак зазначається, що найбільш прийнятним є визначення лорда Бінгема: «... усі особи і влада в державі, чи то публічні, чи то приватні, повинні бути пов'язані й мати право користуватися законами, прийнятими публічно, розрахованими (загалом) на майбутнє та публічно виконуваними в судах». Разом із тим, хоча лорд Бінгем називає вісім аспектів верховенства права, Венеційська комісія погоджується щодо шести аспектів, до яких зараховує такі: законність (у тому числі прозорий, підзвітний і демократичний законотворчий процес), правову визначеність, заборону на свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, недискримінацію й рівність перед законом.

У сучасній науковій літературі виокремлюють кілька основних підходів до верховенства права, зводячи їх до трьох груп: 1) «формальні» («процедурні»), які пов'язують верховенство права з дотриманням вимог, такі як незалежність і безсторонність суддів, існування процедури прийняття законів, відсутність дискримінуючого законодавства або такого, що надає привілеї, відсутність зворотної сили законів, судовий контроль за виконавчою владою; 2) «матеріально-правові» («субстанційні», «сутнісні»), які вимірюються здатністю забезпечувати певні моральні цінності, такі як людська гідність тощо; 3) «функціональні», що є подібними до матеріально-правового підходу, але зосереджуються головним чином на тому, наскільки ефективно право та правова система загалом виконують певні функції, наприклад, це заборона прийняття урядових рішень на власний розсуд і забезпечення передбачуваності юридичних рішень.

Розкриваючи «формальні» концепції верховенства права, О. Луців, у свою чергу, виокремлює серед них три основні моделі. Перша модель є найпростішою й може бути виражена у формулі «правління за допомогою закону», причому закон визнається єдиною можливим засобом, за допомогою якого має діяти держава (дослідниця зауважує, що в цієї моделі не залишилося прихильників серед українських учених, але вона «сповідується кількома далекосхідними політичними режимами»). Друга модель – «формальна законність», обстоювана більшістю західних правознавців, таких як Ф. Гаск (*F. Hayek*), Д. Раз (*J. Raz*), Л. Фуллер (*L. Fuller*), акцентує увагу на необхідності зв'язаності держави певними зафіксованими правилами, дотриманні правової визначеності, загальності, чіткості і зрозумілості законодавства, незалежності й неупередженості судів тощо. При цьому прибічники цього підходу не зачіпають проблеми змісту закону, зосереджуючись головним чином на правовій визначеності. Третя модель, представлена в працях Ю. Хабермаса (*J. Habermas*) і В. Лемака, пропонує пов'язувати верховенство права не лише з «формальною законністю», а й із демократичним режимом, без якого перша втрачає свою легітимність.

Київський науковець Б. Малишев, розкриваючи теоретико-правовий аспект принципу верховенства права, зазначає, що останнє існує у двох модусах: по-перше, як верховенство права людини над обов'язком держави забезпечувати всі права і свободи людини; по-друге, як

верховенство природних прав людини над правами держави, соціальних груп і суспільства. Учений справедливо пише, що принцип верховенства права може пізнаватися в контексті ідеї природних прав людини й складатися з трьох аспектів: структурно-функціонального, процедурного і змістового. Видається, що така точка зору є розумною та сучасною, адже ґрунтується на інтегративному праворозумінні й дає змогу сполучити вищевказані групи концепцій і підходів, змалювати принцип верховенства права як цілісне багатогранне явище. Ще одна важлива теза Б. Малишева теж не повинна залишатися поза увагою: «... різниця між принципом верховенства права і принципом верховенства закону полягає в тому, що верховенство закону робить правову систему ефективною, а верховенство права – справедливою». Таке трактування відповідає юридичному підходові, який розрізняє право та закон, а отже, заслуговує на безумовне схвалення.

У тому ж дусі, але дещо інакше викладає власне розуміння верховенства права професор С. Погребняк, який висуває ідею виокремлення двох його аспектів – формального й матеріального: з формального погляду «верховенство права полягає в тому, що в суспільстві мають існувати такі правові норми, яких дотримуються всі суб'єкти, у тому числі держава», а з матеріального – «мають існувати доволі чіткі змістові стандарти, які визначають сутність позитивного права». Кожен із цих аспектів виражається в низці вимог, дотримання яких є неодмінним.

Не можна оминати увагою ще одне цікаве дослідження, спрямоване на пізнання верховенства права як ціннісно-нормативного феномена, здійснене К. Горобцем, де стверджується, що верховенство права встановлює зв'язки між нормосферою та аксіосферою права, є шляхом до гармонії між правовими цінностями й правовою нормативністю.

Підбиваючи підсумки стислого огляду концепту «верховенства права» в теоретичному аспекті, зазначимо, що він є одним із основоположних принципів сучасного права, який є «ціннісним сплавом ідей справедливості, рівності, свободи та гуманізму», призначений для перетворення правових ідеалів у практичну площину, тобто спрямований на досягнення гармонії правових цінностей із правовою нормативністю.

Фахівці, котрі займаються проблемами китайського права, не раз зазначали, що китайська правова система набагато довше, ніж інші правові системи соціалістичного типу, зневажала нормативно-правовими актами, уважаючи законоцентризм суто західною ідеєю, яка не притаманна соціалістичному праву. Для соціалістичного права притаманним є бачення закону як інструменту впливу на суспільство, який перебуває в руках влади й підпорядковується політиці. Звідси випливає принципова неможливість верховенства права (або «правління права»), оскільки це суперечитиме основним догматам марксизму, за якими право є зведеною в закон волею панівного класу. Із таких позицій не уряд має будувати свою діяльність на підставі права, а право підпорядковується політичній волі правлячого класу.

Однак негативний досвід «культурної революції», який призвів до масштабної кризи, змусив правлячу партію на чолі з Ден Сяопіном шукати нові шляхи розвитку китайського суспільства й держави. У результаті почалося реформування права та економіки, декларування соціалізму з «китайською специфікою», яка не лише відродила конфуціанські принципи, а й запозичила низку західних інституцій і категорій, які знову-таки отримали «китайську специфіку». Реформи були досить удалими, що позначилося на стабілізації більшості сфер суспільного життя (зокрема економічної), і сприяли вкоріненню та певній «китаїзації» запозичених категорій, які тепер не можна

розглядати через призму одного лише Західного права: потрібне врахування китайського контексту.

У новій Конституції КНР 1982 р. згадок про верховенство права не було, але в березні 1999 р. до неї було внесено чергові зміни, серед яких містилось положення про те, що КНР «керується відповідно до закону і стає соціалістичною правовою державою» (ст. 5). Але термінологія оригінального тексту не така однозначна, як можна було б зробити висновок із перекладу, адже в китайському тексті використовуються поняття «фа чжи» (法制) та «фа чжигуо» (依法治国), перший із яких дослівно перекладається як «правління права», а другий – «правління за допомогою права». Ураховуючи традицію слововживання у вітчизняній науці, обидва ці переклади можуть спрощуватися до «верховенства права».

Про цю проблему пише й італійський дослідник Ігнаціо Кастеллуччі (Ignazio Castellucci), який ставить досить резонні питання щодо тлумачення названих термінів і зазначає, що переклади англійською «фа чжи» як “rule of law” і «фа чжигуо» як “rule by the law” не тотожні. Науковець робить обгрунтований висновок про те, що пошук точного перекладу англійською, як і будь-якою іншою мовою, є безплідним, оскільки точний юридичний зміст поняття «фа чжи» може бути виявлений лише через спостереження за китайською історією й сучасністю. Погоджуючись із цим, зі свого боку зазначимо, що, ураховуючи всю специфіку обговорюваного конституційного принципу, можна використовувати його оригінальне найменування «фа чжи» або виокремлювати поняття «верховенство права» лапками, оскільки такий переклад буде умовним так само, як і будь-який інший («верховенство закону», «правління права» тощо).

Конституційні норми тривалий час не були нормами прямої дії, оскільки прямі посилання на них були заборонені Верховним народним судом судам нижчих ланок у 1955 р. у відповіді щодо небажаності звернень до Конституції під час визначення злочинів і винесення вироків. У разі виникнення потреби в застосуванні норм Конституції КНР таке застосування може бути лише опосередкованим, адже питання про їх тлумачення й питання конституційності законів і підзаконних актів зараховано до компетенції Постійного комітету ВЗНП (ст. 67 Конституції КНР). Закон про законодавство від 15 березня 2000 р., положення ст. 67 Конституції КНР нічого нового по суті не несуть. Судова (і більш широко – правозастосовна) інтерпретація законодавчих норм, яка є одним із наріжних каменів західного права, згідно з такими положеннями фактично унеможливується.

Однак дві судові справи є досить знаковими для КНР, адже вони свідчать про намагання судової влади збільшити свій вплив на правове життя й вийти з-під гніту політики.

Уперше безпосередньо на норму Конституції КНР послався Верховний народний суд КНР лише у 2001 р. в справі «Ци Юйлін (齐玉苓) проти Чень Сяоци (陈晓琪)», яку науковці охрестили китайським аналогом справи «Марбері проти Медісона» (William Marbury v. James Madison). Справа Марбері у США стала тим прецедентом, який започаткував практику здійснення Верховним Судом США конституційного контролю. Під час розгляду справи Ци Юйлін Верховний народний суд КНР уперше застосував і витлумачив норму Конституції, хоча право тлумачення конституційних норм належить Постійному комітету Всекитайських зборів народних представників (п. 1 ст. 67 Конституції КНР). Суть справи коротко може бути виражена так: у 1990 р. дві дівчини з провінції Шаньдун Ци Юйлін і Чень Сяоци склали екзамен для вступу до бізнес-школи, Ци Юйлін пройшла за конкурсом, але Чень Сяоци за допомогою свого батька шахрайським

шляхом заволоділа повідомленням Ци й, підробивши документи, навчалася в школі протягом трьох років під ім'ям Ци Юйлін, після чого отримала роботу за фахом. Нижчий суд провінції Шаньдун, розглянувши справу, дійшов висновку про порушення права на ім'я, передбачене Основами цивільного законодавства КНР, однак не звернув увагу на порушення права позивача на освіту, пов'язану з ним права. Хоча рішення було винесено на користь позивачки, мотивація її не задовольнила, тому вона звернулася до суду другої інстанції, вимагаючи визнати порушення її права на освіту й позбавлення низки можливостей, пов'язаних із працевлаштуванням і отриманням інших вигод. Ураховуючи це, Ци Юйлін вимагала збільшення суми компенсації від відповідачів за завдання їй моральної шкоди, спираючись на положення ст. 46 Конституції КНР. Після перегляду справи у Вищому народному суді провінції Шаньдун справа потрапила до Верховного народного суду КНР, який вирішив її на користь Ци Юйлін, уперше зазначивши у своєму рішенні, що Конституція є джерелом фундаментальних прав на ім'я, репутацію, ідентичність і освіту. Цікаво, що суддя-доповідач по справі цитував у своїй доповіді рішення Верховного Суду США у справі Марбері, що дало змогу дослідникам справедливо вбачати американське право джерелом натхнення для китайських суддів і говорити про «юдиціалізацію» інтерпретації Конституції, що є відображенням постійної міжнародної тенденції.

Навіть незважаючи на скасування цього рішення у 2008 р., значення його залишається надзвичайно великим, важливою тут є не суть справи, а дві важливі правові позиції: 1) норми Конституції КНР є нормами прямої дії; 2) Верховний народний суд може тлумачити конституційні норми. Така постановка питання свідчить про реалізацію принципу верховенства права в його первісному сенсі: суд є тим органом, у чийх руках право немовби «оживає», а не залишається німим словом, мертвою формулою, яка являє собою красивий «правовий фасад», але не породжує жодних реальних наслідків. Видається, справу Ци Юйлін можна назвати «першою ластівкою» на шляху зміцнення незалежної судової влади, яка, у свою чергу, є неодмінним атрибутом верховенства права.

Уже через два роки після справи Ци Юйлін, у 2003 р., у проміжному народному суді міста Лоян нещодавно призначеною суддею Лі Хуейцзюань (李惠娟) було винесено рішення в цивільній справі, де частину місцевого законодавства провінції Хенань було визнано незаконною через невідповідність загальнонаціональному праву. У 2005 р. вищий суд провінції Хенань переглянув рішення, хоча й скасував його частково, усе ж не наважився визнати рішення незаконним: було зазначено, що в разі виникнення колізії між місцевим і загальнодержавним законодавством суд повинен надавати перевагу останньому, однак до його компетенції не входить питання про визнання того чи іншого місцевого акта неконституційним або незаконним, оскільки це було б перебиранням на себе повноважень Постійного комітету ВЗНП.

Правова позиція суддя Лі Хуейцзюань була настільки революційною, що її авторка навіть стала наводитися як приклад людини, громадянська активність якої здатна впливати на чинні правила політичної гри, зокрема це видно з книги американського дослідника Пітера Левайна (Peter Levine) «Майбутнє демократії: розвиток наступного покоління американських громадян». Ідеалізм китайської судді, на нашу думку, став причиною важливого прориву на шляху ствердження «фа чжи», але це є лише початком шляху до перетворення цього принципу із суто теоретичної концепції, яка навіть не має чіткого формулювання в китайській академічній науці, на важливий конституційний принцип китайського правового життя.

Висновки. У Конституції та законодавстві КНР із початком реформ Ден Сяопіна з'явилися згадки про принцип «фа чжи», який умовно може бути перекладений як «верховенство права», але не є ідентичним однойменній категорії Західного права. Розуміння китайської версії «верховенства права» можливе лише через аналіз цього принципу в його дії в контексті правової системи КНР. Залишаючи поза увагою інші необхідні елементи верховенства права, зосередившись на формальному вимірі цього принципу, зокрема на проблемах конституційного контролю та незалежності судової влади, можна зробити висновок про поступове збільшення авторитету судів і тенденції до розширення судової компетенції.

Якщо почати відлік історії принципу «фа чжи» з 1999 р., коли його було закріплено в Конституції КНР 1982 р., то навіть тут можна визначити два періоди, кожен із яких відрізняється особливостями розуміння та застосування цього принципу в правовому житті КНР: 1) з 1999 р. по 2001 р. (до справи Ци Юйлін) – характеризується досить активною формалізацією низки важливих конституційних положень, серед яких і принцип «верховенство права», які залишаються поки що номінальними положеннями; 2) з початку 2000-х рр. – відзначається першими спробами судової влади (рішення у справі «Ци Юйлін проти Чень Сяоци» та правава позиція судді Лі Хуейцзюань) заявити про свою незалежність і спроможність до здійснення конституційного контролю й самостійної інтерпретації норм конституції та законів без огляду на Постійний комітет ВЗНП. Тенденція «юдиціалізації» інтерпретації Конституції поки що повільно, але набирає обертів, і хоча дві згадані справи є «краплею в морі», їх надзвичайно широкий резонанс і дискусії, які почали точитися навколо них, свідчать про готовність частини юридичної спільноти й китайського суспільства загалом стверджувати ідеали верховенства права і прав людини.

Список використаної літератури:

1. Донеллі Д. Права людини у міжнародній політиці / Д. Донеллі; пер. з англ. Т. Завалія. – Л.: Кальварія, 2004. – 280 с.
2. Вентер Ф. Верховенство права як глобальна мера конституціоналізму / Ф. Вентер // Доктрини Правового Государства и Верховенства Права в современном мире: сборник статей / отв. ред.: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 76–95.
3. Конституция КНР 1982 г. (с изм. 1988, 1993, 1999, 2004 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://chinalawinfo.ru/constitutional_law/constitution/constitution_ch1.
4. Дворкин Р. Верховенство права / Р. Дворкин // Философия права и общая теория права. – 2013 – № 1. – С. 15–23.

5. Доклад о верховенстве права, Утвержденный Венецианской комиссией на 86-й пленарной сессии, Венеция, 25–26 марта 2011 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus).

6. Bingham T. The Rule of Law / T. Bingham. – London: Penguin Books Limited, 2011. – 213 p.

7. Пухтецька А.А. Еволюція доктринального тлумачення принципу верховенства права: від зарубіжної доктрини до вітчизняного праворозуміння / А.А. Пухтецька // Юстиніан. – 2007. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2626>.

8. Луців О. «Інтегральний» підхід до з'ясування сутності верховенства права: загальна характеристика та основні різновиди / О. Луців // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2013. – Т. 22. – С. 53–57.

9. Малишев Б.В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект) / Б.В. Малишев // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 8. – С. 14–20.

10. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістова характеристика): [монографія] / С.П. Погребняк. – Х.: Право, 2008. – 240 с.

11. Горобець К. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен / К. Горобець // Філософія права та загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 207–214.

12. Chen A.H.Y. An introduction to the legal system of the People's Republic of China: Fourth Edition / A.H.Y. Chen. – Hong Kong: LexisNexis, 2011. – 454 p.

13. Castellucci I. Rule of Law with Chinese Characteristics / I. Castellucci // Annual Survey of International & Comparative Law. – 2007. – Volume 13 / Issue 1. – Art. 4. – P. 34–58.

14. Morris R.J. China's Marbury: Qi Yuling v. Chen Xiaoci – The Once and Future Trial of Both Education & Constitutionalization / R.J. Morris // Tsinghua China Law Review. – 2012. – Vol. 2. – P. 273–316.

15. Fuhrman T.C. Who Decides? The Rule of Law, Constitutional Structures and the Judiciary in the United Kingdom, the United States, China and South Korea / T.C. Fuhrman // Kyungpook Natl. Univ. Law Journal. – Vol. 41 (February 2013). – P. 557–608.

16. Yardley J. A Judge Tests China's Courts, Making History / J. Yardley // The New York Times. – 2005. – Nov. 28. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2005/11/28/world/asia/a-judge-tests-chinas-courts-making-history.html?_r=0.

17. Levine P. Future of democracy: developing the next generation of american citizens / P. Levine. – Medford, Massachusetts: Tufts Univ Press, 2015. – 283 p.